

Вадим АРІСТОВ

ЧИ ЗДІЙСНЮВАВ КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ РЕФОРМУ ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ?

В історіографії помітна тенденція структурувати києворуську політичну історію через „вузлові події“ — спроби змінити „державний устрій“, що додавали нових деталей до системи міжкнязівських взаємин. Зокрема, із „Заповітом Ярослава Мудрого“ 1054 р. пов'язують появу „старійшинства“, з „Любецьким з'їздом“ 1097 р.— принципу „отчинності“, із взяттям Києва 1169 р.— відділення „старійшинства“ від київського столу та ін. Просуваючись від однієї „вузлової події“ до іншої, історія набуває динаміки, з'являється поступальний розвиток, вибудовується „логічний“ наратив.

Залишаючи осторонь питання доцільності такого наративу загалом, у цій статті буде зосереджено увагу на одній із гаданих спроб змінити києворуську політичну систему — так званій „реформі Володимира Мономаха“.

Гіпотезу про „ряд“, „політичний заповіт“ Володимира Мономаха вперше цілісно сформулював Олександр Пресняков¹, яка здобула підтримку та розвиток в історіографії². За ідеєю вченого, „реформа“ полягала у встановленні нового порядку спадкування київського столу дітьми та онуками князя. Йшлося про обмеження прав бічних ліній на „старійший стіл“ Русі і закріплення його за старшими Мономаховичами.

Діяльність Володимира Мономаха чи не найкраще з-поміж князів початку XII ст. висвітлили джерела, однак положення „ряду“ ніде вичерпно не описано. *Поучення* — унікальний текст, написаний самим Володимиром, — не містить і натяку на плани „династичної реформи“. Зміст

¹ Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь.— Москва, 1993.— С. 70—72, 79. Дослідник мав попередників, котрі висловлювали схожі ідеї: Сергія Соловйова, Василя Сергеевича та Михайла Грушевського. Див.: Соловьев С. М. История отношений между князьями Рюрикова дома.— Москва, 1847.— С. 140—142; Сергеевич В. И. Вече и князь.— Москва, 1867.— С. 172—173; Грушевський М. С. Історія України-Русі.— К., 1992.— Т. II.— С. 131—132.

² Голочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 166—167; Назаренко А. В. Владимир Мономах и киевское престолонаследие: традиция и попытка реформы // Древнейшие государства Восточной Европы. 2004 год.— Москва, 2006.— С. 279—290; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики.— Москва, 2006.— С. 75—76; Карпов А. Великий князь Владимир Мономах.— Москва, 2015.— С. 162—164.

проекту „конституційних змін“ та самий факт його існування дослідники вгадують за ретроспективними коментарями літописів і конфігурацією подій.

1117 р. Володимир відкликав до себе з Новгороду свого старшого сина Мстислава, котрий після смерті батька 1125 р. став київським князем. 1132 р. Мстислав помер і, як сповіщає *Київський літопис*, передав своє княжіння та дітей брату Ярополкові Володимировичу: „[...] оставивъ кнѣжение брату своему Ярополку ему же и дѣти свои съ Бмѣ на руцѣхъ предасть“³.

Як тільки Ярополк сів на київському столі, він швидко посадив у Переяславлі (де сам перед тим князував) племінника Всеволода Мстиславича, переведеного з Новгороду. *Суздальський літопис*, збережений у списках типу *Лаврентійського* (далі — *Лавр.*), описує цю акцію так: „Ярополкъ приведе Всеволода Мстиславича . из Новагорода . и да ему Переяславль по хрѣному цѣлованью . акоже са баше оуряди³ с брато⁴ свои⁴ Мстиславомъ . по ѡтню повелѣнью . акоже баше има дальъ Переяславль съ Мстиславо⁴“⁴.

Невдовзі суздальський князь Юрій Володимирович, молодший брат Ярополка, вигнав Всеволода з Переяславля. Проте київський князь не дав йому тут закріпитися, а замість Всеволода посадив на переяславський стіл іншого Мстиславича — Ізяслава: „[...] и сѣде Гюрги днѣи . й . и въведе и Ярополкъ хрѣного ради цѣлованья . и посла по другога Мстиславича . [по Изяслава] в Полтѣскъ . и приведе и с клатвою“⁵.

Під 1145 р. у *Київському літописі* наведено слова тодішнього київського князя Всеволода Ольговича, в яких той описував спосіб передачі влади між трьома своїми попередниками: „Володимиръ посадилъ Мстислава . снѣ своего . по собѣ в Киевѣ а Мстиславъ Ярополка брата своего . а се а мольвлю ѡже ма Бѣ поиметь . то азъ по собѣ даю . братоу своему . Игореву Киевъ“⁶.

В межах гіпотези про „реформу“/„ряд“ Володимира Мономаха всі ці повідомлення інтерпретують так.

Володимир наблизив до себе Мстислава і таким чином офіційно призначив спадкоємцем трону. „За повелінням батька“ Мстислав уклав із братом Ярополком угоду, закріплену обрядом цілування хреста. Угода стосувалася схеми спадкування: після Володимира у Києві мав сісти Мстислав, а у Переяславлі — Ярополк; по смерті Мстислава київський стіл мав успадкувати Ярополк, але забезпечити подальшу передачу влади синам Мстислава. Переведення Всеволода до Переяславля означало, що Мстиславич офіційно став наступним у черзі на Київ. Згодом Всеволод Ольгович у своїй „промові“ згадував передачу київського столу від Володимира до Мстислава та від Мстислава до Ярополка, чим підтверджував успіх „реформи“.

Отож у діях Володимира, Мстислава і Ярополка простежують системність, яка мала б засвідчувати план закріпити Київ за старшими

³ Полное собрание русских летописей.— Москва, 1998.— Т. 2: Ипатьевская летопись (далі — Ипат.)— Стб. 294.

⁴ Полное собрание русских летописей.— Ленинград, 1926—1928.— Т. 1: Лаврентьевская летопись (далі — Лавр.)— Стб. 301.

⁵ Лавр.: 301—302.

⁶ Ипат.: 317—318.

нащадками Володимира Мономаха в обхід молодших родичів. Найбільш імовірним автором цього проєкту, здавалося б, є саме Володимир.

Наскільки обґрунтована така інтерпретація наведених текстів? За більш ніж столітнє існування гіпотези про „реформу“ Володимира Мономаха її критичний перегляд так і не було здійснено. Ця стаття має на меті хоча б частково прояснити ситуацію.

Події киеворуської політичної історії першої третини XII ст. висвітлено у трьох нарративних пам'ятках: *Київському літописі*, *Суздальському літописі* та *Новгородському Першому літописі* (старшої редакції). *Київський* і *Суздальський літописи*, що представлені у списках типу *Іпатіївського* (далі — *Іпат.*) та *Лаврентіївського літописів*, мають значні ділянки спільного тексту (далі — *Іпат.*, *Лавр.*). За першу половину XII ст. у більшості випадків він відображає той літопис (судячи зі змісту, *Київський*), що лежав в основі нині відомих *Київського* і *Суздальського літописів*⁷. Існування цього спільного тексту дає текстологічний критерій (який утім працює у комплексі з методиками внутрішньої критики тексту) відокремлення раннього шару цих літописів від порівняно пізніших розширень. Це важливо для аналізу фрагментів *Київського* і *Суздальського літописів*, що оповідають про історію київського столу в 20—30-х рр. XII ст. Адже якщо джерельною основою гіпотези про „реформу Мономаха“ виявляться пізніші нашарування літописних текстів, це ставитиме під сумнів її (гіпотези) доцільність.

Повідомлення про перехід влади від Володимира до Мстислава у *Київському*, *Суздальському літописах* і *Новгородському першому літописі* (старшої редакції) не містять нічого, що вказувало б на „реформу Мономаха“. *Київський літопис* зазначає, що після смерти Володимира його сини розійшлися у волості „идеже баше комуждо ихъ раздаялъ волости“⁸. Це типовий випадок: князь-батько помирає, а сини опиняються у волостях, якими їх наділив отець. Перерозподілу столів, який би міг свідчити про запровадження „нового порядку“, Володимир не зробив. Усі його сини залишилися там, де й сиділи задовго до смерти князя*.

У спільному тексті *Київського* і *Суздальського літописів* повідомлено, що по Володимирі „Мъстиславъ . старѣишии снѣ его . сѣде на столѣ в Києви“ (*Київський літопис*) / „сѣде Къиквѣ . Мстиславъ снѣ кго старѣишии“ (*Суздальський літопис*). У викладі *Новгородського Першого літопису* (старшої редакції): „Прѣставися Володимиръ великийи Къевѣ, сынъ Всѣволожь; а сына его Мъстислава посадиша на столѣ отци“⁹. Ситуацію описано стандартно: по смерті київського князя на столі сідає його стар-

⁷ Сценарій спорідненості *Київського* і *Суздальського літописів* залишається предметом дискусій. Традиційно в історіографії переважала думка, що *Суздальський літопис* дає скорочений варіант київського літописання. Нещодавно Тетяна Вілкул запропонувала зворотну схему: *Київський літопис* — це результат переробки і доповнення *Суздальського літопису*. Див.: Вілкул Т. Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // *Palaeoslavica*.— Cambridge; Massachusetts, 2005.— Vol. XIII.— N 1.— С. 21—80.

⁸ *Іпат.*: 289.

* Мстислав був біля батька ще з 1117 р., Ярополк з 1113/1114 рр. сидів у Переяславлі, не пізніше 1120 р. Юрій опинився у Суздалі, Андрій з 1119 р. сидів у Володимирі. Тільки В'ячеслав між 1113/1114 рр. і 1127 р. „переїхав“ зі Смоленська до Турова.

⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ).— Москва; Ленинград, 1950.— С. 21.

ший син. Хроніст нічого не відзначає про незвичайне становище Мстислава і його нащадків. Жодного натяку на „заповіт“ і „реформу“.

Перехід влади до Ярополка у спільному тексті *Іпат.*, *Лавр.* та *Новгородського Першого літопису (старшої редакції)* описано так само без додаткових деталей. Тільки в індивідуальних читаннях *Київського* і *Суздальського літописів* з'являються „примітки“ до початкової історії правління Ярополка. Ці примітки й стали ключовою підставою для розгортання О. Пресняковим гіпотези про „ряд“ Володимира Мономаха.

У статті 1132 р. *Суздальського літопису* міститься коротка ремарка з двох фраз, яка „пояснює“, чому Ярополк Володимирович перевів Всеволода Мстиславича з Новгорода до Переяславля. У ширшому контексті джерел вона виглядає так¹⁰:

— „В лѣѣ . ѿ . ѿ . мѣ . Престависѣ Мстиславъ снѣ Володимѣрь . мѣца . априѣ . въ . дѣ . днѣ“.

— „И сѣде по немь браѣ его Ярополкъ княжа Кълевѣ . людѣе бо Къляне послаша по нь“.

— „В то же лѣѣ . Ярополкъ приведе Всеволода Мстиславича . из Новгорода . и да ему Переяславль“.

— „[...] по хрѣному цѣлованью . акоже сѣ бѣше оурадиѣ с братоѣ своиѣ Мстиславомь“.

— „[...] по ѡтно повелѣнью . акоже бѣше има далъ Переяславль съ Мстиславоѣ“.

— „[...] съ заоутрѣя сѣде в неѣ . а до ѡбѣда въгна и Гюрги . приѣхавъ с полкоѣ на нь . и сѣде Гюрги дѣи . й . и въведе и Ярополкъ хрѣнаго ради цѣлованья . и посла по другаго Мстиславича . [по Изаслава] в Полтескъ . и приведе и с клѣтвою“.

Виділених фраз немає в *Іпат.*, *Лавр.* Це дає право запідозрити їх пізніше датування порівняно зі спільним текстом *Київського* і *Суздальського літописів*. Повільно перечитаймо „пояснювальну“ ремарку:

— „[...] по хрѣному цѣлованью . акоже сѣ бѣше оурадиѣ с братоѣ своиѣ Мстиславомь“.

— по ѡтно повелѣнью . акоже бѣше има далъ Переяславль съ Мстиславоѣ“.

Привертає увагу тотожна структура речень, побудованих наче за одним шаблоном. Вони є відступами, що переривають виклад подій і подають їх *інтерпретацію* через відсилання до інших подій, які нібито сталися в минулому. Впадає в око надлишковість пояснень. Вони пропонують два незалежні, якщо не взаємовиключні, сценарії: договір між братами, скріплений хресним цілуванням, і повеління батька.

Поява ремарки створила синтаксичний збій: „Ярополкъ приведе **Всеволода Мстиславича** . из Новгорода . и да **ему Переяславль** [по хрѣному цѣлованью . акоже сѣ бѣше оурадиѣ с братоѣ своиѣ Мстиславомь . по ѡтно повелѣнью . акоже бѣше има далъ Переяславль съ Мстиславоѣ.] съ заоутрѣя **сѣде в неѣ** . а до ѡбѣда **въгна и** Гюрги“.

Взяті у квадратних дужках речення розривають виклад так, що слова „сѣде в неѣ“ і „въгна и“ втрачають зв'язок із суб'єктом — згаданим раніше Всеволодом Мстиславичем.

¹⁰ Лавр.: 301—302.

Вказані особливості фрагмента можна зрозуміти як спробу редагування тексту (можливо, спершу, глосу редактора¹¹) шляхом „нагромидження“ пояснень описаних подій.

Редактор *Суздальського літопису* не мав у розпорядженні достатніх відомостей ані про Переяславль першої третини XII ст., ані про місця перебування Мстислава та Ярополка Володимировичів перед смертю батька. Зі спільного тексту *Іпат.*, *Лавр.* відомо, що невдовзі після смерті Володимира Мономаха 1125 р. (за хронологією *Лавр.*) Ярополк княжив у Переяславлі. Під цим же роком відзначено, як він відбив атаку половців: „Ярополкъ . оукрѣпивъсѧ Бѣю помощю . не жда иноѣ помощи ни брата . ни другаго . токмо с Переяславци своими“¹². Але чи княжив Ярополк там раніше і де сидів Мстислав між прибуттям із Новгорода і смертю Володимира, не було зрозуміло. З попереднього тексту *Лавр.* не можна було дізнатися, що Ярополк сів у Переяславлі ще у 1113/1114 рр., а також, що приведеному з Новгорода 1117 р. Мстиславу Володимир надав Білгород. Обидва повідомлення читаються тільки в *Іпат.*

Не маючи іншої інформації, редактор намагався осмислити наявний у нього текст *Суздальського літопису*. Як видається, метою цього „суздальського“ доповнення до тексту *Іпат.*, *Лавр.* було пояснити, чому Ярополк наполегливо саджав у Переяславлі синів Мстислава (спершу Всеволода, згодом Ізяслава).

Під 1125 р. у *Суздальському літописі* є ремарка, якої немає у спільному тексті *Іпат.*, *Лавр.*, що після утвердження Мстислава на київському столі „Ярополкъ браѣ кго иде Переяславлю“. Вона суперечить повідомленню *Іпат.*, якому немає підстав не довіряти, про княжіння Ярополка у Переяславлі з 1114 р. Це може означати, що редактор *Суздальського літопису* по-своєму „реконструював“ історію переяславського столу. А саме: Ярополк став переяславським князем тільки після смерті батька, а до того у Переяславлі князував Мстислав.

Це припущення давало змогу суздальському книжникові раціоналізувати поведження Ярополка з Мстиславичами, якщо переяславський стіл — це їхня отчина. Тоді знаходять розгадку слова „по ѡтню повелѣнью . акоже бѣше има даль Переяславль съ Мстиславоѣ“¹³. У цій глосі втілювалося уявлення редактора про те, що у Переяславлі за волею Володимира Мономаха послідовно сиділи Мстислав і Ярополк. Відповідно після переходу Ярополка до Києва там мав сісти син Мстислава.

Редактору *Суздальського літопису* явно цікавила доля переяславського столу, який до монгольського завоювання 1239 р. був під пильною увагою суздальських князів*. Його „реконструкція“ подій 1110—1130-х рр. могла ґрунтуватися на подальшому досвіді князів суздальської династії. У середині XII ст. Переяславлем послідовно керували Ростислав та Гліб Юрійовичі, а на початку XIII ст. — Ярослав Всеволодович, якого на південний стіл відправив батько. Наприкінці XII — на початку XIII ст. суздальські князі наголошували на своєму походженні від Володимира Мо-

¹¹ Т. Вілкул висловлювала припущення, що цей вислів — „ампліфікація-роз’яснення“, однак свою думку не розвинула. Див.: Вілкул Т. Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи... — С. 36 (прим.).

¹² *Лавр.*: 295. „Своими“ читається тільки у *Лавр.*

* Зі середини XII ст. тут закріпилися нащадки Юрія Довгорукого, а у першій половині XIII ст. його тримали переважно діти й онуки суздальського князя Всеволода Юрійовича.

номаха. Вони були генеалогічно старшими у „Володимировому племені“. Це, серед іншого, давало їм право претендувати на Переяславль — отчину Володимира. У ремарках про передачу Володимиром Мономахом Переяславля Мстиславу і Ярополку суздальський хроніст конструював прецедент, що легітимізував політику Всеволода Велике Гніздо. Посилаючи синів до південного міста, цей князь нібито продовжував традицію, яку започаткував його дід.

Як результат переосмислення тексту можна пояснити й появу другої глоси — про договір і хресне цілування між Ярополком і Мстиславом. У спільному тексті *Ипат.*, *Лавр.* розповідається про те, що Юрій Володимирович (Довгорукий) вигнав Всеволода Мстиславича з Переяславля того ж дня, коли він туди прийшов за викликом Ярополка. Через вісім днів, однак, Ярополк вивів Юрія з Переяславля „хрѣнаго ради цѣлованья“¹³. Суздальський редактор міг зрозуміти, що йшлося про хресне цілування між Ярополком і Мстиславом з приводу подальшої долі переяславського столу. Судячи з усього, на цій підставі він і вставив вище друге пояснення дій Ярополка: „по хрѣному цѣлованью . акоже сѧ бѧше оуради^а с брато^а свои^а Мстиславо^а“. Насправді, як випливає з тексту, йшлося про хресне цілування між Ярополком і Юрієм щодо гарантій прав останнього. Це була ситуативна домовленість, завдяки якій вдалося „вивести“ Юрія з Переяславля без збройного конфлікту.

Таким чином, додаткові ремарки *Суздальського літопису* у статті 1132 р. мають цілком літературне походження. Цей фрагмент літопису є не оригінальним „історичним повідомленням“, а пізнішим „нарративним поясненням“. У ньому немає нічого нового для руської правосвідомості. Надання князем-батьком волостей своїм синам та угода братів за допомогою хресного цілування — це входило до „базового набору“ князівських практик XII ст.

Важливо підкреслити, що в ремарках про договір Мстислава з Ярополком та „повеління“ Володимира Мономаха немає й натяку на заповіт Володимира Мономаха про спадкування Києва. Редактора *Суздальського літопису* тут цікавить винятково доля переяславського столу. Характерно, що утвердження Ярополка на київському столі суздальський редактор пояснює не заповітом батька чи домовленістю з братом, а волею киян: „людѣ бо Кѣянѣ послаша по нь“¹⁴.

Іншу версію події пропонує *Київський літопис*. До спільного тексту *Ипат.*, *Лавр.* він додає, що Мстислав „оставивъ кнѣженіѣ брату своему Ярополку єму же и дѣти свои съ Бѣ на руцѣ предасть“¹⁵.

Чи слід, за О. Пресняковим, розуміти це зауваження в тому сенсі, що брати виконували „ряд“ Володимира Мономаха? Чи йдеться про окремий „заповіт“ Мстислава Ярополку? Чи тут, зрештою, описано просто факт подальшого „патронату“ Ярополка над Мстиславичами?

Перший варіант слід одразу відкинути. У тексті немає відсилання до Володимира. Передачу княжіння і „дітей на руки“ представлено винятково як справу Мстислава і Ярополка.

¹³ Так у *Лавр.* В *Ипат.*: „[...] за хрѣтноѣ челованиѣ“.

¹⁴ Імовірно, ця ремарка зроблена за аналогією з пізнішою подією, що зафіксована також і в *Ипат.*: „И вниде Игорьъ в Кѣевъ . и не годно бы^с людемъ . и послаша^{сѧ} Переяславу лю^с кѣ Изяславу рекуще . поиди кнѧже хочемъ тебе“. *Лавр.*: 313; *Ипат.*: 322—323.

¹⁵ *Ипат.*: 294.

Ремарка оперує двозначними поняттями. Дієслова „оставити“ і „предати“ можуть означати як свідому дію Мстислава (заповіт), так і констатацію фактичного стану речей після його смерти (княжіння і діти Мстислава „залишилися“ Ярополку).

На вибір між цими тлумаченнями впливає з'ясування текстологічного статусу ремарки. Варто розглянути її у ширшому контексті:

„Престависѧ . бл҃говѣрнѣи кнѣзь Мѣстиславѣ Володимѣрь снѣ оставивѣ кнѣжение брату своему Ярополку ему же и дѣти свои съ Бмѣ на руцѣ предасть . престависѧ Мѣстиславѣ . априла въ ѣї празной недѣлѣ . в пѧтокъ . положенъ бы^с оу цр҃кви с҃го . Фѣдора . юже бѣ самъ сѣздаль а Ярополкъ вниде в Києвъ . въ зї днѣ в недѣлю“.

Брак наведеної фрази у тексті *Ипат.*, *Лавр.* та її розташування між двома тавтологічними зворотами „преставися Мѣстиславѣ“¹⁶ вказують на її вставну природу, а звідси — на порівняно пізню появу. Про це може свідчити і стилістична відмінність першої половини наведеного уривка від другої. У першій бачимо вишукані розлогі звороти („бл҃говѣрнѣи кнѣзь Мѣстиславѣ Володимѣрь снѣ“, „съ Бмѣ на руцѣ предасть“), очікувані у редакторському тексті, у другій — протокольну сухість анналів. Зважаючи на це, варто схилитися до висновку про ретроспективний характер зауваження щодо „передачі“ Мстиславичів „на руки“ Ярополку.

Стилістика ремарки („на руцѣ предасть“) має створити враження, ніби Мстислав доручив Ярополку опіку над неповнолітніми „въ отца мѣсто“. Проте на момент смерти старшого Володимировича його сини, зокрема фігуранти подальших подій, уже були у цілком зрілому віці. Перед нами, отже, літературний прийом. Його можна розуміти як пояснення/виправдання дій Ярополка, котрий завзято керував племінниками, переміщуючи їх з одного стола на інший.

Отже, розглянутий уривок статті 1133 р. *Ипат.* не може вважатися свідченням про „ряд Мономаха“. Не дає він достатніх підстав припускати також і „заповіт Мстислава“ чи якусь спеціальну угоду з Ярополком. Натомість його слід вважати спробою читача-редактора пояснити політику Ярополка.

Тепер єдиним текстом з „комплексу свідчень“ про „реформу Володимира“ залишається „промова“ Всеволода Ольговича зі статті 1145 р. *Київського літопису*: „Володимиръ посадилъ Мѣстислава . снѧ своего . по собѣ в Києвъ а Мѣстиславѣ Ярополка брата своего . а се а мольвлю ѡже ма Бѣ поиметь . то азъ по собѣ даю . братоу своему . Игореву Києвъ“¹⁷.

Контекст „промови“ такий. Незадовго до своєї смерти Всеволод привів до присяги-хрестоцілування своїх рідних (Святослава й Ігоря) і двоюрідних братів (Володимира та Ізяслава Давидовичів), а також Ізяслава Мстиславича: „[...] ре^с имъ Всеволодъ . Игорю цѣлоуи крѣтъ яко имѣти братью въ любовь . а Володимиръ и Стѣславъ . и Изяславъ цѣлоуите крѣтъ ко Игореву . что въ начнеть даяти . но по воли а не по ноужи . и цѣловаша на всеи любви крѣтъ“¹⁸.

¹⁶ Про цей текстологічний маркер вставних текстів, який було доведено на матеріалі Галицько-Волинського літопису, див.: Галицько-Волинський літопис: текстологія / За ред. О. П. Толочка; НАН України, Ін-т історії.— К., 2020.— С. 15.

¹⁷ *Ипат.*: 317—318.

¹⁸ *Ипат.*: 318.

Ритуал був покликаний затвердити згоду князів на успадкування київського столу Ігорем Ольговичем. За допомогою наведеного „історичного екскурсу“ Всеволод нібито доводив своє право на таке розпорядження.

Сюжету про заходи Всеволода з передачі влади Ігорю повністю немає у *Лавр.*, однак до пізніх інтерполяцій його віднести не можна. У цьому випадку, схоже, *Суздальський літопис* просто не повністю відобразив своє київське джерело. Ця розлога і детальна оповідь не демонструє явних ознак редагування і вставок. Та головне, що початок історії належить до спільного тексту *Ипат.*, *Лавр.* Під час походу на Володимира галицького 1144 р. Ігор Ольгович скаржився братові: „[...] не хочещи ми добра . про што **ми ѡбрєклѣ єси Києвъ** . а приятльи . ми не даси приимати“¹⁹. Отже, свідчення про намір Всеволода заповісти київський стіл Ігорю слід вважати цілком достовірними.

Втім використання наведеної у *Київському літописі* „промови“ Всеволода як доказу існування „реформи Мономаха“ викликає низку застережень.

Промови персонажів середньовічних хронік найчастіше належать до категорії *oratio ficta* і, отже, відображають радше уявлення / задуми книжників, аніж реальні слова учасників подій. Але припустимо, що у *Київському літописі* наведено дійсну промову Всеволода чи принаймні передано позицію князя.

Неозброєним оком видно, що у тексті йдеться про два *різні* розпорядження, Володимира і Мстислава. Тут немає ідеї єдиного заповіту Володимира Мономаха, який би встановлював порядок на декілька поколінь уперед. Отже, доказом гіпотетичної реформи „промова“ Всеволода служити не може.

Чи варто в такому разі бачити у тексті достовірне свідчення про два окремі заповіти князів, котрі „саджали“ у Києві своїх наступників?

В описах сідання на стіл князь міг виступати і як активний суб'єкт ритуалу („сѣде на столѣ“), і як пасивний об'єкт дій інших („посадиша на столѣ“) ²⁰. Власне, така картина спостерігається у паралельних повідомленнях про успадкування Києва Мстиславом 1125 р. Згідно з *Київським літописом*, „Мъстиславъ . старѣишии сѣъ его . **сѣде на столѣ** в Києви“. Водночас у *Новгородському Першому літописі (старшої редакції)* стверджується, що „Мъстислава **посадиша на столѣ** отци“²¹. Така варіабельність цілком стандартна, вона пов'язана з відмінністю наративних настанов і стилістики окремих літописів. Подібні різночитання вказують радше на різницю перспектив і дескриптивних прийомів, аніж на протилежні сценарії реальних подій. У нашому випадку вираз „Володимиръ посадилъ Мъстислава“ можна було б легко замінити на „по Володимири сѣде Мъстиславъ“.

Однак перспектива і риторична стратегія Всеволода або хроніста потребувала саме такого представлення недавньої історії київського столу, яке подано в *Київському літописі*. Розподіл активних і пасивних ролей

¹⁹ Ипат.: 316; Лавр.: 312.

²⁰ Про стандартні моделі розподілу активних і пасивних ролей у давньоруських наративах див.: Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI—XIII вв.— Москва, 2009.— С. 113—225.

²¹ НПЛ.— С. 21. Останнє слово слід читати „отѣ“ — так у молодшій редакції літопису. Див.: Там само.— С. 205.

князів у „промові“ Всеволода не випадковий. Він „римується“ з активною позицією Ольговича, котрий планував „дати по собѣ Києвъ“ брату Ігорю. „Історичний екскурс“ Всеволода зобразив передачу влади між Володимиром, Мстиславом і Ярополком у вигляді послідовних „посаджень“ спадкоємців для того, щоб „винайти традицію“, до якої Ольгович міг би приєднатися. Всеволод ніби переконував, що „не він перший почав“, і його непересічний проєкт заповісти Київ братові²² лише наслідував попередні прецеденти²³.

Зважаючи на наративний контекст і риторичну функцію слів Всеволода (незалежно, справжніх чи вигаданих), їх не слід переоцінювати. Вони є ретроспективним і тенденційним узагальненням попередньої історії.

Підсумовуючи цю частину статті, можна стверджувати, що ідея про „реформу“ Володимира Мономаха не має достатніх текстуальних підстав. Ретроспективні повідомлення *Суздальського* і *Київського літописів*, у яких бачать відсилання до „політичного заповіту“ князя, прямо не вказують на зміну порядку престолонаслідування. Вони взагалі оповідають різні історії: про переяславський та київський столи відповідно. Водночас ці повідомлення *Київського* і *Суздальського літописів* виявляються переважно інтерпретаційними доповненнями пізніших редакторів. Тільки дослідниця уява О. Преснякова збрала докупи ці не пов'язані між собою фрагменти хронік та перетворила їх на цілісний комплекс свідчень про „реформу престолонаслідування“. Красиву гіпотезу некритично перейняла подальша історіографія.

„Ряд“ Володимира Мономаха у колі князівських „заповітів“

Уявний „заповіт Мономаха“ вибивається з ряду прикладів, коли хроніки сповіщають про спроби князів визначити спадкоємця свого столу. У статті 1054 р. „*Повісти временних літ*“ хроніст пише про суть „Заповіту Ярослава“²⁴ (котрий, однак, має ознаки літературного конструкту²⁵). Подібно *Київський літопис* під 1145 р. розповідає про намір київського князя Всеволода Ольговича утвердити своїм наступником брата Ігоря²⁶ (детальніше див. далі). Схожа історія вміщена у тому ж джерелі під 1187 р. Галицький князь Ярослав Володимирович збирався передати стіл синові від наложниці Олегу в обхід старшого, Володимира²⁷. До подібного

²² Характерно, як *Київський літопис* представляє реакцію невдоволених Ігорем киян. Вони не хочуть бути предметом заповіту: „не хоцѣмъ . быти акы в задничи“. Ипат.: 323.

²³ У викладі давньоруських хронік князі іноді посилаються на історичні прецеденти. Проте такі відсилання зазвичай містять тенденційні викривлення. Наприклад, під 1195 р. у *Київському літописі* наведені слова Рюрика Ростиславича до чернігівських князів про те, що їхні „сфери впливу“ розділив „дѣдъ нашъ . Ярославъ по Дьньпръ“. Ипат.: 688. З тексту „*Повісти временних літ*“ відомо, що поділ Руської землі по Дніпру був результатом угоди між Ярославом і Мстиславом 1026 р. Натомість Рюрик приписує поділ правобережних і лівобережних Рюриковичів тільки київському князю.

²⁴ Ипат.: 150; Лавр.: 161.

²⁵ Franklin S. Some apocryphal sources of Kievan Russian Historiography // Oxford Slavonic Papers. New Series.— Oxford, 1982.— Vol. 15.— P. 6—12; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь.— К., 1998.— С. 174—177.

²⁶ Ипат.: 317—318, 320—321.

²⁷ Ипат.: 656—657.

заходу вдався перед смертю 1212 р. князь *Суздальської землі* Всеволод Велике Гніздо. Він вирішив передати свій стіл у місті Володимирі не старшому синові Костянтину, а наступному — Юрію²⁸. В усіх чотирьох випадках розповіді про заповіти князів викладені прямо і в належних місцях. Натомість висновок про „політичний заповіт“ Володимира Всеволодовича побудовано на ретроспективних і, як було показано, ненадійних ремарках, зроблених з приводу інших подій.

За логікою О. Преснякова і його послідовників, реформа престолонаслідування засвідчується вже навіть самою послідовністю князів: Володимир, Мстислав, Ярополк. Якщо описати абстрактно: після батька князять послідовно його старший син і один чи декілька наступних за віком. На тлі історії київського князіння від кінця X — до середини XIII ст. подібна модель переходу влади не нова і добре відома. Вона домінувала від другої половини X — до першої половини XII ст.:

Святослав (батько) — Ярополк (старший син) — Володимир (молодший син);

Володимир (батько) — Святополк (старший син) — Ярослав (молодший син);

Ярослав (батько) — Ізяслав (старший син) — Святослав (молодший син) — Всеволод (молодший син);

Володимир Мономах (батько) — Мстислав (старший син) — Ярополк (молодший син).

Володимир, Мстислав і Ярополк реалізували цю модель не вперше, щоправда, востаннє у киеворуській практиці. Помітно, що перші три серії правлінь становлять безперервну лінію. Тільки між третьою і четвертою серіями сталася перерва, коли на київському столі сидів Святополк Ізяславич. Саме він вибивається з ряду. Володимир Мономах і його сини продемонстрували повернення до традиції.

Випадок Володимира, Мстислава і Ярополка вирізняється лише тим, що передача влади між трьома князями відбулася у винятково мирний спосіб*. І це не дивно. Після загибелі Ярослава Святополчича 1123 р. родина Володимира Мономаха не мала сильних конкурентів, які б могли втрутитися в київські справи. До смерти Володимира склалася ієрархія його синів, старші з яких вже були аж ніяк не юнаками. На 1125 р. від першого шлюбу Володимира Мономаха залишилося троє синів: Мстислав, Ярополк і В'ячеслав. Авторитет первістка Мстислава був безсумнівний. Через сім років після його смерти у Ярополка як нового „старійшини“ також не було явних суперників. Отже, уникнення конфлікту немає потреби пояснювати через особливий „заповіт“ чи „реформу“, якої б дотримувалися старші Володимировичі. Цього разу конфлікт виявився непотрібним при спадкуванні столу Мстиславом і Ярополком²⁹. Стає очевидним,

²⁸ Про це мовчить *Лаврентійський літопис*. Про „заповіт Всеволода Юрійовича“ відомо з *Літописця Переяслава-Суздальського*, що відображає іншу версію *Суздальського літопису*. Див.: Полное собрание русских летописей.— Москва, 1995.— Т. 41: Летописец Переяслава-Суздальского.— С. 129.

* Володимир Святославич убив брата Ярополка; Ярослав Володимирович воював і врешті переміг Святополка; Ізяслава Ярославича вигнали з Києва брати.

²⁹ Про конфлікт як невід'ємний складник киеворуської політичної культури див.: Tolochko O. „All the Happy Families...“ The Rurikids in the Eleventh Century // *The Neighbours of Poland in the 11th Century* / Ed. by P. Urbańczyk.— Warsaw, 2002.— P. 155—168.

що схема передачі влади принципово новою не стала. Вона лише спрацювала без силового регулятора*.

Гіпотеза про „ряд“ Володимира Мономаха передбачає той унікальний для давньоруської історії випадок, коли князь вирішує долю не тільки синів, а й онуків, та визначає передачу влади кількома поколіннями нащадків. Такий проєкт не має ані текстуальних підтверджень (як показано раніше), ані достовірних аналогів і обґрунтування в рамках киеворуської політичної культури. Всі відомі реальні чи фіктивні заповіти руських князів стосувалися тільки безпосереднього спадкоємця: сина чи брата. Ярослав Володимирович нібито дав Київ старшому синові, Всеволод Ольгович передав стіл брату, Ярослав галицький та Всеволод суздальський віддавали свої головні міста синам. Покоління онуків (чи тим паче більш далеких нащадків) залишалися поза горизонтом планування³⁰.

Князівські „заповіти“ домонгольської доби завжди маркували аномальні ситуації відходу від стандартних правил гри. Ярослав галицький і Всеволод суздальський намагалися передати свої столи молодшим синам в обхід старших. Аномалія Всеволода Ольговича полягала в іншому. Цей князь з чернігівської лінії Рюриковичів був узурпатором, адже Київ не був його отчиною. За всю попередню руську історію від кінця X ст. це був перший випадок, коли у головному місті Руси на столі утвердився князь, чий батько (Олег Святославич) на київському столі не сидів. Передаючи владу молодшому братові Ігорю, Всеволод намагався не тільки залишити Київ у руках своєї родини³¹, а й легітимізувати власне становище. Якщо довіряти духу (коли не букві) його „промови“, Всеволод маскував своє новаторство під продовження старої традиції.

За домонгольський період руської історії відомо лише три достовірні приклади призначення князями наступників, але всі завершилися провалом³². Подібні заходи не мали практичного сенсу, адже жодних дієвих інструментів впливу на ситуацію після своєї смерті князь не мав. Це виразно демонструє казус із „заповітом“ Всеволода Ольговича.

Як впливає з оповіді *Київського літопису*, Всеволод не міг з власної волі посадити Ігоря по собі в Києві. Утвердження нового князя на столі залежало не від наміру попередника (точніше, не так від нього), а від згоди живих на момент появи вакантного місця родичів. Власне, через це Всеволод не брав формальної участі у хрестоцілуванні. Зібрані князі

* Всеволод Ольгович, який здобув Київ унаслідок збройної боротьби після смерті Ярополка Володимировича, прагнув повторити ту саму модель, що працювала попередні 150 років. Такий буквальний сенс і має промова Всеволода. В ній узагальнено досвід попередників для того, щоб його зімітувати.

³⁰ Tolochko O. „All the Happy Families...“ — P. 165—166. За влучним спостереженням Олексія Толочка, у кожному новому поколінні князівська родина утверджувала і формувала себе заново. Інша річ, що зі середини XII ст. родина розрослася настільки, що кілька генерацій співіснували, і, замість змагання в межах одного покоління, на перший план вийшло змагання кланових груп князів. Див.: Там само.— P. 167.

³¹ Справді, він створив прецедент, до якого могли апелювати всі подальші київські князі чернігівської династії. Огляд правління Всеволода у Києві див.: Dimnik M. *The Dynasty of Chernigov 1054—1146.*— Toronto, 1994.— P. 349—415.

³² Порівняно успішніший „Заповіт Ярослава Мудрого“ є радше літературним конструктом і належить до тієї ж категорії уявних „реформ“, що і „ряд“ Володимира Мономаха. Цілком реальний і втілений у грамотах заповіт Володимира Васильковича 1286—1287 рр. відображав уже іншу правосвідомість та нові умови „монгольської доби“. Див.: Галицько-Волинський літопис: текстологія.— С. 609—626.

складали присягу Ігорю, а той — їм навзаєм. Хроніка запевняє, що Ізяслав Мстиславич цілував хрест під примусом, „ноужа бы^ѣ цѣловати крѣтъ“. Крім взаємної присяги князів, Всеволод ініціював проведення ритуалу визнання свого наступника „киями“. Вони цілували хрест Ігорю³³. Всеволод тільки взявся організувати і проконтролювати те, що за „нормальних умов“ могло б статися лише після його смерті.

Чи не єдиним інструментом впливу на подальшу ситуацію був примус князів до присягання Ігорю як майбутньому київському князю. „Десигнація“ Ігоря була неможлива без ритуальної „скрепи“. До 1145 р. спроби призначення князя-наступника за допомогою спеціального ритуалу не відомі³⁴. Отож Всеволод Ольгович був першим, хто вирішив передати владу за заповітом і закріпити своє розпорядження обрядом хрестоцілування³⁵. Втім, як показав час, зі смертю Всеволода клятва на хресті втратила силу в очах князів. Звичайні правила гри взяли гору над інновацією.

На тлі екстремальних випадків XII — початку XIII ст., коли окремі князі вдавалися до заповітів, ситуація Володимира Мономаха і його синів виглядає цілком ординарною. Володимир не був у загроженому чи нелегітимному становищі, його спадкоємцем у Києві став старший син, при переході влади не було використано жодних спеціальних ритуалів. Жодних симптомів „десигнації“ Мстислава і тим паче „реформу“. Ймовірно бажання Володимира передати стіл Мстиславу повністю узгоджувалося з „нормальним“ порядком речей у культурі влади Рюриковичів. Те саме варто сказати про перехід влади у Києві до Ярополка після смерті старшого брата. Спеціальний заповіт був просто не потрібен Володимирі, а згодом і Мстиславу.

Гіпотеза про „реформу Мономаха“ є породженням „юридичного“, структуралістського у своїй суті підходу до давньоруської політичної історії. У межах цього підходу дослідницька „машина“ працює на виявлення „правових“ структур: „норм княжого права“, ухвал „з’їздів“, „заповітів“, „реформ“ тощо. Вчинки проти „норм“ розцінюються як „порушення“ — моменти напруги між *de facto* і *de jure*³⁶.

Однак „юридичне“ прочитання історії князівських взаємин недоречно за умов не інституціонального, а персонального характеру влади. У цьому світі *de jure* і *de facto* строго не розрізняються, а „королі“ мають „одне тіло“. Сама постановка питання про „реформи“ чи зміни „порядку престолонаслідування“ видається некоректною і анахронічною. Натомість продуктивнішим підходом слід вважати перенесення уваги з абстрактних тривалих структур на конкретних осіб і короткотермінові ситуації.

³³ Іпат.: 320—321. Обговорення цього сюжету див.: Vukovic A. The Ritualisation of Political Power in Early Rus' (10th—12th centuries) (Doctoral thesis).— University of Cambridge, 2015.— P. 83—87; [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/266696/ThesisAVukovichCorrected.pdf?sequence=1>

³⁴ Це відзначав О. Пресняков. Див.: Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь.— С. 80.

³⁵ Згодом аналогічно намагався закріпити свій заповіт і Ярослав Володимирович галицький: „[...] приводи Володимѣра ко хрѣтоу . и моужи Галичкѣя на сѣмь . яко ємоу не искать подѣ братомѣ Галича“. Іпат.: 657.

³⁶ Див. критику етатистської і юридичної школи в історіографії Київської Русі: Толочко О. „All the Happy Families...“— P. 157—160.

Що відбулося 1117 року?

Повідомлення у „*Повісті временних літ*“ 1117 р. про переведення Володимиром Мономахом свого сина Мстислава до Білгорода відоме тільки у списках її Іпатіївської версії³⁷.

„Приведе Володимѣръ Мъстислава . из Новагорода . и дасть єму ѿѣ Бѣлѣгородъ . а Новѣгородѣ сѣде Мъстиславичь снѣ єго внукъ Володимѣровъ“.

Редактор *Суздальського літопису*, судячи з усього, не знав про таку подію. Але наскільки подія достовірна?

У спільному тексті *Іпат.*, *Лавр.* є повідомлення про відкликання Мстислава з Новгороду, однак тільки в *Іпат.* є уточнення „и дасть єму ѿѣ Бѣлѣгородъ“. Ця ремарка не цілком добре узгоджена у реченні. Дублювання суб'єкта „Володимѣръ“ — „отѣць“ видає в ній окрему фразу, невдало включену в текст. Очікувалося б: „Приведе Володимѣръ Мъстислава . из Новагорода . и дасть єму Бѣлѣгородъ“. Ремарку можна пояснити як глосус, внесено до основного тексту при переписуванні.

„Приведе Володимѣръ Мъстислава . из Новагорода . [и дасть єму ѿѣ Бѣлѣгородъ] . а Новѣгородѣ сѣде Мъстиславичь снѣ єго внукъ Володимѣровъ“.

Якби зауваження про Білгород було в оригінальному повідомленні, варто було б припускати його свідоме усунення або пропуск на ранній стадії формування тексту *Суздальського літопису*. Причини такого скорочення не очевидні. Натомість цілком зрозумілі мотиви додавання ремарки у *Київському літописі*.

Згадка Білгорода як княжої резиденції для початку XII ст. унікальна. Білгород не фігурує як князівський стіл щонайменше до 1140-х років³⁸, але тільки у другій половині століття утверджується як другий після Києва центр (правобережної) *Руської землі*. У Білгороді 21 рік (1173—1194) сидів Рюрик Ростиславич, у патрональному монастирі котрого (Видубицькому) було створено *Київський літопис*. Спокусливо було б вважати ремарку про Білгород пізньою редакторською вставкою до статті 1117 р. і приписати її укладачеві *Київського літопису*, котрий анахронічно спроектував у минуле статус цього міста наприкінці XII ст.³⁹

³⁷ Іпат.: 284.

³⁸ Згідно з *Київським літописом*, Всеволод Ольгович дав Білгород братові Святославу 1141 р. Іпат.: 309. Щоправда, надалі жодних звісток про перебування Святослава у Білгороді немає. Більш регулярні відомості про функціонування Білгорода як княжої резиденції починаються з 1149 р. Сівши на київському столі, Юрій Довгорукий тоді вперше розсадив синів у містах-супутниках Києва: Вишгороді, Білгороді, Каневі. Іпат.: 384.

³⁹ У науковій літературі перебування Мстислава у Білгороді асоціюється з так званою „Білгородською гривною“, амулетом-змійовиком, знайденим наприкінці XIX ст. Див.: Пуцко В. Г. Білгородська гривна // *Старожитності Русі-України: Збірник наукових праць*.— К., 1994.— С. 193—198; його ж. Киевская торевтика времени Владимира Мономаха // *Древняя Русь: вопросы медиевистики*.— 2018.— № 3.— С. 142. Атрибуція пам'ятки ґрунтується на її локалізації та подібності до „Чернігівської гривни“, змійовика, що згодом належав Володимирові Мономаху (напис згадує власника на ім'я Василь — саме так звали князя у хрещенні). Якщо Мстислав сидів у Білгороді, то гривна могла належати саме йому. З типологічної близькості до „Чернігівської гривни“ (належність якої Володимирові Мономаху є лише припущенням) зв'язок „Білгородської гривни“ з Мстиславом ще не впливає. Крім того, викликає сумнів метода атрибуції таких предметів на основі зіставлення місця знахідки з писемними згадками про перебування тут певних відомих осіб. Зокрема, виникає питання, чому перший власник (замовник) амулета, Мстислав, мав бути настільки розсія-

Висновок про вставку непрямо підтверджує *Новгородський Перший літопис (старшої редакції)*, який під 1117 р. занотовує від'їзд Мстислава до Києва, не згадуючи Білгорода: „Иде Мъстиславъ Къеву на столъ из Новагорода марта въ 17“⁴⁰. Можна було б подумати, що новгородець просто узагальнив, зважаючи на київський напрямок руху князя, або не знав про деталі його переміщень на далекому півдні. Але, схоже, перед нами зовсім не аберация окремої літописної статті.

Сучасні подіям анналісти, і новгородський, і київський (чиї тексти лягли в основу *Ипат.*, *Лавр.*), не знали про Білгород і вважали, що Мстислав іде просто на київський стіл. У повідомленнях *Київського літопису* і *Новгородського Першого літопису (старшої редакції)* про подальші події також не згадується білгородська „прописка“ князя. Натомість Мстислав фігурує винятково у зв'язку з Києвом.

1118 р. „приведе Володимиръ съ Мъстиславомъ вся бояры новгородьскыя Къеву“⁴¹;

1122 р. „оженися Мъстиславъ Къевѣ, поя Дмитровъну Новѣгородѣ Завидиця“⁴²;

1123 р. „Володимеру не поспѣвшю ис Къева . съ Мъстиславомъ сѣомъ своимъ“⁴³.

Із представлених спостережень можна зробити висновок, що Мстислав у Білгороді не сидів і був викликаний безпосередньо до Києва. Що ж відбулося 1117 р.?

Шлях до відповіді на це питання лежить через розгляд подій, що сталися того року. Серед „походів“, згаданих Володимиром у *Поученні*, останній відбувся саме 1117 р. (на Ярослава Святополчича, що сидів у Володимирі). У той же час було оформлено добірку Мономахових творів і внесено до хроніки — „*Повісти временних літ*“, що її Сильвестр якраз незадовго перед тим завершив⁴⁴. Того самого року князь заснував церкву святих Бориса і Гліба на Альті, де колись загинув Борис⁴⁵. Ця святиня була розташована в отчині князя, переяславській землі, і служила місцем пам'яті Бориса, культ якого Володимир просував. У некролозі Володимирові Мономаху в *Суздальському літописі* підкреслено, що він помер при тій самій церкві: „[...] престависа на Лтѣ оу милое цркви . юже созда потщанькѣ многы“⁴⁶.

Укладання *Поучення*, заснування „милої“ церкви на Альті, відкликання старшого сина з далекого Новгороду — все це видається пов'язаними акціями. Їх загальний мотив — підбиття підсумків, поступовий відхід від справ і завершення життєвого циклу.

ним, щоб втратити його саме там, де нібито цілком мирно перебував вісім років? Отож цей артефакт не може бути верифікатором повідомлення *Київського літопису* про Білгород, адже його зв'язок з Мстиславом сам по собі потребує доведення.

⁴⁰ НПЛ.— С. 20.

⁴¹ Там само.— С. 21.

⁴² Там само.

⁴³ Ипат.: 287.

⁴⁴ Гиппиус А. А. Сочинения Владимира Мономаха. Опыт текстологической реконструкции. I // Русский язык в научном освещении.— 2003.— № 2 (6).— С. 92; Толочко О. П. Володимир Мономах і літопис // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля: У 2-х кн.— К., 2020.— Кн. 2.— С. 444—445.

⁴⁵ Ипат.: 285.

⁴⁶ Лавр.: 295.

Для пояснення подій 1117 р. можна запропонувати декілька гіпотетичних сценаріїв.

Можливо, старий князь захворів і викликав сина як спадкоємця у передчутті скорої смерті⁴⁷. Однак це не варто було б розуміти як особливу „дезнацію“ Мстислава. Якщо Володимир справді передбачав свою кончину, то Мстислав їхав, аби без зволікання сісти на київський стіл як старший син. У повній відповідності до традиційної практики. Саме такий смисл має наведене повідомлення новгородського анналіста при буквальному прочитанні: „Иде Мъстиславъ **Кыиву на столь**...“ Втім Мстиславу довелося почекати. Володимирі судилося прожити ще вісім років.

Можливо також, що причиною закликання Мстислава була не гостра недуга, а загальна втрата сил і неспроможність батька керувати справами на належному рівні⁴⁸. Проте до 1123 р. джерела регулярно сповіщають про особисту участь Володимира у воєнних походах, що може свідчити про задовільний стан київського князя.

1117 р. Володимир Мономах очолив похід під місто Володимир проти Ярослава Святополчича. Облога тривала шістьдесят днів. Враховуючи ймовірні витрати часу на шлях туди і назад, можна вважати, що князя не було в Києві близько трьох місяців. Серед учасників походу у літописі не згадано Мстислава⁴⁹. Варто думати, що він мав залишатися у Києві, причому не просто для заміщення батька, а й на випадок воєнної невдачі чи навіть загибелі Володимира*.

Із цього та інших повідомлень руських хронік за 1117—1126 рр. складається враження, що Мстислав у той час відігравав роль головного помічника і „заступника“ Володимира. Іншими словами, може йтися про фактичне співправління батька й сина у 1117—1125 рр.** Але, якими б не були мотиви запрошення Мстислава до Києва „на стіл“ 1117 р., цей захід не передбачав нічого радикально нового для руської правосвідомості.

Ярополк і Мстиславичі

Віддавна в історіографії існує упередження, ніби Ярополк був слабким правителем і пасивним виконавцем чужих планів. Зокрема, коли князь вперто саджав Мстиславичів у Переяславлі, він нібито „відпрацьовував“ доручення старшого брата або заповіт Володимира Мономаха. Втім джерела (не беручи до уваги проаналізованих глос *Суздальського* і *Київ-*

⁴⁷ Толочко П. П. Киев и Новгород XII — нач. XIII вв. в новгородском летописании // Толочко П. П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр.— К., 2008.— С. 249—250.

⁴⁸ Приблизно так у „*Повісті временних літ*“ описано фінал княжіння його батька Всеволода: „[...] печали вѣсташа и недужи ему . і приспѣваше к нимъ старость . і нача любити смыслѣ оуныхъ . и свѣтъ твораше с ними . си же начаша і заводити и негодovati дружини своєю первыя . і людемъ не хотѣти княжѣ правдѣ . і начаша тивунѣ его грабити люди и продаяти . сему не вѣдущо оу болѣзньхъ своихъ“. Ипат.: 208. Хроніст пояснює управлінську кризу відсутністю у німечного князя порядних помічників.

⁴⁹ Ипат.: 284—285.

* Знаємо, що Ярослав Святополчич врешті зазнав невдачі і загинув під Володимиром 1123 р. від рук таємничих „двох ляхів“. Але 1117 р. Володимир Мономах ще не знав про таку сприятливу для нього розв'язку. Ярослав був його чи не єдиним серйозним конкурентом, що спирався на угорську і польську підтримку. Слід гадати, результат протистояння з Ярославом був тоді зовсім не очевидним, і присутність Мстислава поруч зі старим батьком була дуже доречною.

** Чи не надихався Володимир відповідною візантійською практикою співправління?

ського літописів) змальовують дії князя цілком самостійними і впевненими. Замість виконавця волі батька або брата, цей князь постає цілком самостійним і „винахідливим“ володарем. Такий образ подає спільний текст *Іпат., Лавр.*: Ярополк приводить Всеволода з Новгорода до Переяславля, „виводить“ Юрія з Переяславля, приводить Ізяслава з Полоцька. Ще яскравіше у *Новгородському Першому літописі (старшої редакції)*. Уся операція з переведення Всеволода до Переяславля представлена як власна ініціатива Ярополка: „Въ се же лѣто ходи Всѣволодъ въ Русь Переяславлю, **повелениемъ Яропѣлцемъ**, а целовавъ крестъ къ новгородцемъ, яко хоцю у васъ умерети. И рече Гюрги и Андрѣи: се **Яропѣлкъ**, брат наю, по смерти своеи **хочеть дати Києвъ** Всеволоду, братану своєму“⁵⁰. Ба більше, новгородський літопис прямо стверджує (нібито відтворюючи міркування Юрія та Андрія Володимировичів), що Ярополк планував після себе передати Київ Всеволоду*. Іншими словами, якби й існував проект визначення спадкоємця київського столу, що спричинив суперечку довкола Переяславля, то його автором варто було б вважати Ярополка, а не Володимира чи Мстислава.

Проте пояснити турботу Ярополка про Переяславль можна простіше. Слід взяти до уваги, що він просидів у цьому місті близько двадцяти років і навряд чи хотів втратити контроль над ним. Він був зацікавлений у тому, щоб Переяславль не зайняв один із його братів. Князю значно легше було тримати „під рукою“ одного з племінників, тоді як власних синів, наскільки відомо, Ярополк не мав⁵¹. Варто думати, ця персональна унікальність на тлі загалом багатодітних Рюриковичів вирішально вплинула на зміст його політики. Те, що історики сприйняли за спробу реалізації „реформи Мономаха“, виявляється наслідком індивідуальної особливості князя.

З текстів *Київського, Суздальського та Новгородського Першого літопису (старшої редакції)* випливає, що Всеволод та Ізяслав Мстиславичі сиділи в Переяславлі не за власним бажанням, не боролися за цей стіл і за першої нагоди поверталися назад. Власне, так зробив Всеволод, легко вигнаний Юрієм. Раніше він цілував хрест новгородцям не тому, що „хоцю у васъ умерети“. Повеління дядька виявилось сильнішим за присягу. Тільки „зручний“ напад Юрія дозволив йому повернутися на північ, де

⁵⁰ НПЛ.— С. 22.

1136 р. новгородці звинуватили Всеволода у трьох „винах“, серед них — „[...] чьму хотеть еси сести Переяславлі“. Там само.— С. 24. Тут відповідальність покладено на Всеволода. Втім навряд чи ініціатива належала Мстиславичу. Він лише згодився на пропозицію („повеління“) Ярополка.

* Це повідомлення новгородського літопису не дає змогу однозначно твердити, чи Ярополк справді мав намір передати Київ Всеволоду, чи то були тільки побоювання його братів. Але хай там як, така можливість видавалася сучасникам цілком реальною.

⁵¹ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв. ...— С. 109—110; Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей. Первые поколения (до начала XIV в.) / Пер. с польс. и вступ. слово к рус. изд. К. Ю. Ерусалимского и О. А. Остапчук.— Санкт-Петербург, 2015.— С. 702—710. Власних дорослих дітей у Ярополка на той момент не було. Існує гіпотеза про те, що Ярополк мав сина Василька, згаданого у кількох статтях, починаючи з 1150/1151 рр. Походження цього загадкового „Василька Ярополчича“ залишається дискусійним. Див.: Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв. ...— С. 76, 109—110. Якщо він справді був сином Ярополка Володимировича, то напевно народився доволі пізно і у 1130-х рр. ще не міг бути помічником батька.

1138 р. Всеволод помер уже псковським князем. Привести Ізяслава Мстиславича з Полоцька Ярополку вдалося „съ клятвою“. Наскільки можна зрозуміти з плутаного і вірогідного дефектного тексту *Київського і Суздальського літописів* на цьому відрізку, Ізяслава вибив із Переяслава туровський князь В'ячеслав Володимирович. Ярополк перевів Ізяслава до Турова „с нужєю“⁵². Однак його звідти невдовзі вигнав той же В'ячеслав, якого не задовольняло сидіння у Переяславі. Видається, що Мстиславичі не бажали грати у гру Ярополка, в якій почувалися пішаками. Не дивно, що вони швидко стали союзниками Всеволода Ольговича, суперника свого владного дядька⁵³.

З аналізу паралельних наративів можна зробити висновок, що політична комбінація Ярополка творилася *ad hoc*, не будучи підкріпленою попередніми угодами або заповітами. Є всі підстави пояснювати наполегливі переведення Мстиславичів до Переяслава особистими планами Ярополка. Він прагнув зберегти під своїм впливом якнайбільшу частину *Руської землі*, зокрема Київ і Переяславль. У подібних ситуаціях Рюриковичі використовували своїх синів, розсаджуючи їх по волостях, на які претендували. Ярополк був позбавлений власних дітей, цього стратегічного ресурсу, і спробував використати племінників. Найімовірніше, на початку він справді хотів привабити Всеволода Мстиславича перспективою успадкування Києва. Проте, якщо й так, то це був лише ситуативний хід, від якого до кінця правління Ярополка не лишилося й сліду. Ставка на племінників не зіграла, і київський князь знайшов компромісну фігуру — молодшого брата Андрія, якого посадив у Переяславі 1136 р.⁵⁴

* * *

Ідея династичної „реформи“ Володимира Всеволодовича є непереконливою і безпідставною як загальна пояснювальна і наративна рамка подій, пов'язаних зі спадкуванням київського та переяславського столів у 1117—1130-х рр. Для кожного епізоду цілком достатніми і обґрунтованими є локальні, ситуативні, пояснення. Виклад цих подій руської історії можна сприймати простіше.

1117 р. Володимир викликав до себе з Новгороду свого старшого сина Мстислава у передчутті смерті або для співучасті в управлінні як очікуваного спадкоємця. Після Володимира Мономаха 1125 р. Мстислав сів на київський стіл.

Коли 1132 р. помер Мстислав, старший серед живих братів, переяславський князь Ярополк, цілком передбачувано зайняв стіл.

Одразу по переміщенню до Києва Ярополк безуспішно саджав у Переяславі Всеволода та Ізяслава Мстиславичів. Не маючи власних синів, він намагався утримати контроль над цим престолом за допомогою своїх племінників. Проте ці дії викликали спротив молодших Володимировичів і не зустріли ентузіазму Всеволода та Ізяслава. Київському князю довелося піти на компроміс. У Переяславі сів його молодший брат Андрій.

⁵² Лавр.: 302.

⁵³ Ипат.: 296.

⁵⁴ Ипат.: 297; Лавр.: 303.

Vadym ARISTOV

**DID VOLODYMYR MONOMAKH CARRY OUT THE REFORM
OF SUCCESSION TO THE THRONE?**

The author critically examines the source and research foundations of the well-known historiographic hypothesis about the „reform of succession to the throne“ by Volodymyr Monomakh. According to this reform, the Prince assigned the Kyiv throne to the senior line of his descendants. The analysis of individual fragments of 12th century chronicles showed a lack of satisfactory evidence of this fact in the „testament“ of Prince Volodymyr. The issue of the „reform“ of the power inheritance system in the context of the political culture of Kyivan Rus in literature is not fully proved and therefore quite convincing.